

ДРАГАНА САВКОВИЋ

ЧУМЉА БОГОМОЉА И ДРУГИ ОБИЧАЈИ У ВЕЗИ СА ПОЈАВОМ ЧУМЕ У КРУШЕВАЧКОМ КРАЈУ

Драгана Савковић
Народни музеј
УО 37000 Крушевац

UDK: 398.32 (497.11)

У познатој Моравско-вардарској долини, на подручју ћићевачке општине, у непосредној близини Крушевца, налази се место Сталаћ.

Народно предање каже „да је Сталаћ добио име по два рекама (Западној и Јужној Морави) које су текле са запада и југа, ту се среле и за тренутак стале. Припојене, оне су наставиле пут ка северу, као нова река, Велика Морава, али по томе што су реке за тренутак стале, место доби име Сталаћ.”¹ Постоји и друго предање о имену овог места „да су Турци у своје време са лађама и мањим бродовима долазили до састава двеју река и да су бродове увлачили и задржавали на обалама према селу. Ту су им бродови стајали и место по томе доби име Сталаћ.”²

1. Живорад Гашић, *Град Сјсталаћ*, хроника у рукопису, Историјски архив Крушевац, Крушевац, 1964.

2. Ибид.

Занимљиво је да се каже да се Сталаћ састоји из два насеља: града Сталаћа на левој обали Јужне Мораве испод куле Тодора од Сталаћа и села Сталаћа на десној обали реке. Град Сталаћ је данас обично моравско село, кога су предање и народна поезија учинила познатим широј јавности.

Сталаћ се први пут помиње у XIV веку, тачније 1395. године, када има статус града, као и Крушевац.³ Изложен ветроветинама ратова, био је често освајан и рушен. Нарочито је страдао почетком 1413. године, када га је принц Муса попалио и порушио. Од тада почињу људи да силазе поред обале реке док им колибе и виногради остају у брдима.

Старији људи говоре да су у непосредној близини насеља биле велике непроходне шуме. За Кошарски кључ код Ћићевца најстарији људи у селу приповедају да је био права џунгла. „Шипражје је било толико густо да ако би се десило да говече оде у шуму, више се не би живо пронашло”. Те шуме су касније искрчене и насељене, па чак и пренасељене. Због тога, као и због непријатељских упада и паљења села, долазило је до њиховог расељавања. Расељавања је било и због појаве „неке страшне болести – чуме”. Чак се препричавало да се у тим шумама и крију чуме. Оне су биле узрочници великог помора људи у овим крајевима.⁴ Успомена на појаву те страшне болести одржала се и до данашњег дана у обичају да се слави „чумља богомоља”. Слави је село Сталаћ сваке године у септембру, у другу недељу по Великој Госпођи. Ову богомољу зову „чумљак”, али тек у данашње време, јер им чума сада личи на причу из далеке прошлости.

Што се ове појаве тиче, како је народ у страху говорио „страшне болести”, може се поуздано рећи да је то епидемија куге, која је нарочито чест гост била после XV века, односно након турских освајања српских земаља.⁵ Куга се јављала у свим балканским земљама, па и у нашим. Један дубровачки хроничар је записао да је 1516. године куга погодила целу Турску и да су од ње помрли многи дубровачки трговци, који су се тамо затекли.⁶ Да куга није заобишла у то време Крушевачки санџак, указује неколико дефтерских записа, који се односе на пушта села. У неким од њих говори се да је ово или оно село остало пушто због тога што су „неки од његове раје помрли, а неки се разбежали.”⁷

3. Милош Благојевић, *Крушевац у XIV и XV веку, Крушевац кроз векове*, Крушевац, 1972, 48.

4. *Сусрећи пријатељства*, Крушевац, 1972.

5. Реља Катић, *Медицина код Срба у средњем веку*, Београд, 1958, 107-116.

6. Милан Васић, *Становништво крушевачког санџака, Крушевац кроз векове*, Крушевац, 1972.

7. Ибид. 53.

И касније, у XVII веку,⁸ многи наши писци наводе да је куга харала у нашим крајевима: 1623. у околини Пљевља и од ње запустише многи домови,⁹ затим у Београду 1741.¹⁰, а у јулу започе куга морити по Иригу,¹¹ док је Србију захватила 1836. године.¹² За наш крај, о коме је реч, најзначајнија јебила 1873. У запису извесног Стевана Котуровића тврди се да је тада у Ћићевцу и околини владала куга и да су се због тога многе породице иселиле.¹³ О овој великој епидемији куге има помена и у књизи Мите Петровића „Финансије и установе обновљене Србије од 1842”, у којој се каже: „...И поред оваквог погрничног уређења и строгих санитарних мера ипак у години 1837. усред Србије се појавила страшна болест куга, која се ограничила на округе: јагодински, ћупријски и алексиначки и то у само седам места: у три вароши Јагодини, Параћину и Ражњу и у четири села: Ћићевцу, Радошевцу, Вароши и Пардику. У Ћићевцу је тада било 1.088 становника, разболело се троје и умрло троје, а у Радошевцу од 102 житеља разболело се 26, умрло 22, а оздравило четворо.”¹⁴ Па и сам Крушевац и његов напредак после ослобођења од Турака прекидале су епидемије колере: 1838, 1840, па поново 1849.¹⁵

Овако бројне епидемије десетковале су становништво, а лекова није било. Мере на спречавању ширења болести биле су недовољне, а често нису ни поштоване. Дубровчани су се штитили од куге на тај начин што је затварана граница према зараженим крајевима и нико није пуштан на дубровачко земљиште.¹⁶ У нашим земљама, које су биле под Аустријом, власти су увек лазиле на турску границу и нису никог пуштале без одређеног држања у карантину, јер је у Турској скоро увек било куге.¹⁷ Поред одржавања карантина, доношене су и друге мере, нарочито када болест завлада. Тако су одвајани болесни од здравих и напуштана места жаришта и забрањивано мешање болесних са здравим особама, а и спаљивана је одећа умрлих од куге. Делови Србије под Турцима били су далеко више угрожени зато што Турци нису предузимали никакве мере ни за заштиту својих сународника, а камо ли за заштиту раје.

8. Ибидем.

9. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и напisi*, књ. 4, Сремски Карловци, 1923, бр. 6627.

10. Тихомир Р. Ђорђевић, *Неколико болести и народни појмови о њима*, Београд, 1965.

11. Ибид. 24.

12. Ибидем.

13. *Сусрети иријателства*, Крушевац, 1972, 16.

14. Драгољуб Прокић, *Ћићевац кроз историју*, Крушевац, 1960.

15. Видосава Стојанчевић, *Становништво и обичаји крушевачког краја у 19. веку (1833–1878)*, Крушевац кроз векове, Крушевац, 1972.

16. Тихомир Р. Ђорђевић, н. д. 25.

17. Ибидем.

У оваквој ситуацији је било и место Сталаћ са околином, као гранично место, изложено директној вези са Турском, јер је трговина била веома жива. Трговало се: вином, сиром, стоком, тканинама, пролазили су читави каравани са робом и трговцима, тако да се зараза врло лако ширила и преносила у нове крајеве, а Турци, пошто нису били склони да поштују опште санитарне прописе, своје нису ни имали. Зато је куга страховито косила: где се усели у дом, мало где који остане, „не обходит док не истребит.“¹⁸ Због овако великог страдања у прошлости, због недостатка лекара и страха од немоћи пред болешћу, наш се народ окренуо магији и сујеверју. Почео је и сам да предузима разне мере, палио је ватре на раскршћима верујући да ће тако спречити „долазак куге“, коју је сматрао, у свом незнању, бићем, односно злим демоном, који у наказном облику посећује њихова места наносећи смрт.¹⁹ Овако су је замишљали у Сталаћу, Ћићевцу, Јасици и Падежу. Зато, кад почне да „бије чума“, бежали су у планине или брда, често напуштајући своја насеља и формирајући друга, где их чума неће наћи или стићи (Селиште код Ћићевца је напуштено због куге). Чинили су и многе мађијске радње да би спречили кугу да уђе у њихово село.

Једна од многих предохрана против куге, а да се заштити насеље, опште је познато „оборавање села“.²⁰ О овоме се још говори међу старијим становницима овог краја. Покојни Станоје Петровић (78) из Падежа причао је 1973. да су његов отац и деда, када су чули да „влада чума“, заорали сеоски атар – да „не бије чума“. Волони којима су оборали село морали су да буду близанци, а ако их није било, узимани су они зелене боје.

О заоравању села причао је и Антоније Чикарић (83) за село Равни у Расини. Становништво је „заравнила чума“ – скоро сви су помрли. Тада су воловима оборали круг око народа што је остао жив. Сви који су били у кругу остали су живи. Народ се запатио, а селу је, за успомену на ову „напаст“, остало име Равни. Овим начином је куги, злом демону, онемогућено да уђе у онај круг. Они што су у њему – заштићени су, јер куга не може да прескочи међу од круга. Сличан пример је и у подјастребачком селу Бољевцу, само се овде прави круг око насеља од стране вучара, мушке поворке која носи убијеног вука напуњеног сламом – „да село не бије чума“. Сем овог начина, било је и других начина заштите од куге: заветовање да се празнује дан највећег помора људи

18. Реља Катић, *Српска медицина од IX–XII века*, Београд, 1967, 307.

19. Ибид, 207.

20. Тихомир Р. Ђорђевић, и.д. 30.

од куге или, када се чује да се појавила негде у околини, „праве богомољу”, или заветину – да их мимоиђе, па се онда заветују да тај дан славе за сва времена.²¹

Станоје Мијатовић наводи да село Вратаре у Темнићу има као сеоску заветину божићне покладе – „да чума не мори село”.²² У Сланцима близу Београда сеоска је заветина Мироносна недеља, прва по Ускрсу.²³ Сељаци су се, када се куга појавила, сакрили у шуме и јаруге. Да би их болест минула, они почну да празнују онај дан када се болест појавила. То је дан њихове заветине.²⁴

„Чумљу богомољу” славе и Сталаћани од дана када се чума била појавила, па до данас. Ова слава је, увек, у другу недељу по Великој Госпојини. Према саопштењу Десанке Марковић (68) из Сталаћа, сељаци су се договорили да узму један од дана када је био највећи помор у народу и да га славе – „како би се одбили од ње.” Исто тврде и Живко Гинић (92) и Миља Динић (89) из села Сталаћа. Кажу да је чума нарочито морила децу: увече дете омркне, а ујутру га нађу мртво. Да им чума не би дошла у кућу, избегавали су да ложе по ноћи ватру, јер би „чумљак” (како су је још називали), чим види светло, улазио у кућу да се „чешља крај огњишта”.

За ову заветину су месили и секли колач (као за сваку славу) код записа и бирали колачаре све до Другог светског рата. Данас се више не иде код записа, нити меси колач, а не бира се ни колачар. Сада цело село слави овај дан, долазе им гости, рођаци и пријатељи које они примају код својих кућа. Сем Сталаћа, ову славу слави и село Трмчаре, где она носи назив „чумња богомоља”. У другим селима се не слави, али предања да је чума „владала” постоји и чува се у народу. Тако је Драгиша Савић из Падежа слушао од своје бабе да су чуме ишле по кућама у „глуво доба ноћи”, у 24 сата. За њих су жене остављале на тавану куће корито са чистом водом, чешаљ, чисту мараму, пешкир и сапун. Кад чума дође и почне да се чешља, они чују како јој чешаљ пролази кроз косу, иако је она на тавану, а они у одаклији. Чума је највише ишла у оне куће где је нечистоћа, па су, зато, жене много пазиле да им чуме не нађу нечисте или прљаве судове. Кад чума наише, деца „почињу много да плачу” и, ако чуми буде „жао”, она се јави дечијој мајци и каже да јој спреми „оно за таван”: она ће доћи те вечери, па да све буде спремно. Чуму Падежани замишљају слично вили, само што, уместо дуге распле-

21. Ибид, 32.

22. Ст. Мијатовић, *Левач и Темнић*, Београд, 1907, 332.

23. Тихомир Р. Ђорђевић, п.д, 32.

24. Р. Т. Николић, *Српски етнографски зборник*, књига V, 993.

тене косе, она носи плетенице. У селу Наупари чума има „гуњу са бо-
дљама”, коју скида када се купа.

Спреман бакрач са водом „морао је да ћути” на вериги и ноћу, по
веровању сељана из Јасике, Падежа, Ломнице, Наупара, па и Сталаћа,
јер, ако би чума дошла и не би нашла „њојно”, наљутила би се и могла
би сву чељад у кући да убије. Страх пред овом болести чинио је да је на-
род морао да уради све – да умилостиви кугу да га поштеди, па је, чак,
избегавао изговарање њеног имена – куга, него се говорило „кума” или
„тета”.

Куги су сељаци приређивали и дочек. Сима Тројановић каже да су
је у Крушевачкој жупи дочекивали са извесним почастима: умесе јој по-
гачу, па је увију у чист пешкир и ставе на софру; поред погаче ставе сир
са сољу, чанак чисте воде за умивање, струк босиљка и чешаљ – да се
очешља. Ако се сутрадан нађе на софри ма шта да није онако како је
увече стављено (вода просута, погача начета), верује се да је ту била
чума и – отишла задовољна,²⁵ у противном, може да се наљути и све жи-
во помори. Исти писац наводи да је у Расини неки човек у старо време
успео да испрати кугу из села на тај начин што су јој спремљени најлеп-
ша погача, пљоска ракије, печена кокошка, буклија вина, кита цвећа,
уз поруку: „Ево ти, тето, пљоска ракије, лепа погача, печена кокошка,
буклија вина, кита цвећа, немој да се враћаш, где си била!” Затим све
оно метне на земљу и ћутке не окрећући се, врати у село – да се не би
магијска радња растурила.²⁶ У селу Доње Левиће на Копаонику етнолог
Мирјана Ивезић²⁷ записала је басму против чуме, којом се бајало на
следећи начин – жена би села на трonoшку, почешљала се и везала ма-
раму, три пута бацала чешаљ увис и бајала:

„Леви прст крста нема,
ту болести места нема.
Ту беху три деве:
Једна слепа, једна нема, једна глува.
Дође чума поведе нему,
она не проговори.
Леви прст крста нема,
ту болести места нема.
Дође поведе слепу,
она не прогледа.

25. С. Тројановић, н.д.

26. Ибид, 36.

27. Захваљујем колегиници Мирјани Ивезић на уступљеним подацима са терена.

Леви прст крста нема,
ту болести места нема.
Дође чума поведе глуву,
она не прочу.
Леви прст крста нема
ту болести места нема!”

Успомена на помор народа од чуме одржала се и у називима гробља – Чумин гроб у селу Доње Левиће на Копаонику, где су по предању сахрањени људи из села помрли од чуме. У Пироту постоји „чумина чешма” из 1837, за коју се прича да су је посећивале чуме да би се умивале и чешљале.

Из ових података са терена, која су обављена 1973, 1984. и 1986. године, и коришћене литературе могу се донети следећи закључци:

– да се у Крушевачком крају (посебно Сталаћ и непосредна околина) у народној традицији сачувала успомена на честе поморе од заразних болести, пре свега куге,

– да су ови помори утицали на депопулацију становништва у приличној мери (1837. и 1840.),

– да је народ чуму замишљао као биће које је настојао да умиловити разним поклонима, па се, чак, понашао према њој као госту кога испраћа са најлепшим понудама. Демон болести чума замишљана је као биће женског рода, са неким особинама жене (дуге плетенице око главе, умивање и чешљање, кад је задовољна смеје се или супротно плаче),

– прослављање „чумље богомоље” бледи је остатак заветине посвећене дану појаве ове болести. Више се не меси колач који је представљао бескрвну жртву уместо људи, не иде се код записа, али се и даље слави по кућама индивидуално, примају се гости и спрема им се ручак. Вечера се припрема гостима, „навече”, уочи славе. Што се тиче Вратара нико се не сећа да су икада славили ову богомољу.

INVOCATION À LA PESTE ET AUTRES COUTUMES RELATIVES
À L'APPARITION DE LA PESTE DANS LA RÉGION DE KRUŠEVAC

La présente contribution comprend la description et l'analyse d'un ensemble de rites auxquels on n'avait pas prêté jusqu'ici une attention suffisante. Il s'agit de la protection rituelle contre les épidémies, pratiquée à l'échelle d'une commune rurale. Des vestiges de ces pratiques /traditions, éléments subsistant des fêtes d'autrefois, escorte accompagnant la peste vers d'autres localités/ ont été enregistrées et observées à Stalać et dans les villages voisins; en les décrivant, l'auteur a cherché à les situer dans un contexte ethnographique et historique plus ou moins vaste.

Les recherches sur le terrain ont été effectuées au cours des années 1973, 1984 et 1986. En ayant recours à la littérature existante et en s'appuyant sur les recherches accomplies sur le terrain, l'auteur propose des conclusions suivantes:

- dans la région de Kruševac /en particulier à Stalać et dans ses environs immédiats/ il subsiste dans la tradition populaire le souvenir des fréquentes épidémies de maladies contagieuses, dont surtout la peste, qui emportait un grand nombre de personnes;
- ces épidémies entraînaient une forte dépopulation de cette région /en 1837 et 1840/;

La population imaginait la peste comme un être vivant qu'elle cherchait à amadouer par divers dons, en le traitant d'hôte que l'on comble d'offrandes au moment de son départ. Le démon de la peste est représenté comme un être féminin, revêtant certaines caractéristiques des femmes /longues nattes enroulées autour de la tête, soins de propreté du corps et manière de se coiffer, habitude de rire pour exprimer la satisfaction ou de pleurer dans le cas des sentiments contraires/;

- la fête d'invocation de la peste est un pâle reflet de la fête votive commémorant le jour d'apparition de cette épidémie. On ne fait plus le gâteau qui remplaçait le sacrifice des êtres humains, on n'organise plus les processions vers l'arbre dans le tronc duquel avait été taillée une croix, mais on continue à fêter ce jour en famille, en invitant des amis à déjeuner ou à dîner. Au village de Vratar personne ne se souvient plus de ce genre de fête.

Dragan Savković